

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.335

UDK 378.1

Primljeno: 23. 05. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Maja Bosanac, Jovana Milutinović

PROMENA KONCEPTA UNIVERZITETA: OD PROSVETITELJSKIH IDEALA DO RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA*

Univerzitet danas kao značajnu instituciju čija se pojava vezuje za srednji vek moguće je razmatrati u kontekstu nastanka klasičnog univerzitetskog obrazovanja, ali savremeno doba suočava tu instituciju s novim zahtevima i očekivanjima. Cilj rada jeste da se sagledaju promene koncepta univerziteta, koje se prate od klasičnih (prosvetiteljskih) ideala prema sve većim uticajima ekonomije i zahtevima za razvojem inovacija i preduzetništva. U radu su konkretizovani sledeći zadaci: analizirati klasični model univerziteta i njegovu filozofiju obrazovanja, analizirati model visokog obrazovanja koji je primarno utemeljen na ekonomskim kriterijumima, kao i sagledati potrebu za aktuelizovanjem i razvojem treće misije univerziteta. Zaključuje se da se univerzitet u savremenim okolnostima nalazi pred izazovima pronalaženja balansa između očuvanja institucionalne autonomije, nezavisne društvene kritike i akademskih sloboda profesora i studenata, s jedne strane, i ostvarivanja povezanosti sa svetom rada kako bi postao relevantan faktor ekonomskog razvoja. U tom okviru, rasprave o daljem smeru razvoja visokog obrazovanja trebalo bi usmeriti na propitivanje mogućnosti podsticanja humanističkih vrednosti, kako bi institucije visokoškolskog obrazovanja delovale kao generator sveukupnog društvenog razvoja.

Ključne reči: civilna dimenzija; filozofija obrazovanja; preduzetništvo; treća misija univerziteta; visoko obrazovanje

* Tekst je nastao u okviru projekta *Pedagoške, psihološke i sociološke dimenzije unapređenja kvaliteta visokoškolske nastave: mogućnosti i izazovi*, za čije ostvarivanje je deo sredstava obezbedio Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost rešenjem broj: 142-451-2527/2021-01/1.

1. UVOD

U literaturi se ističe da znanje predstavlja ne samo ontološku, gnoseološku, etičku, već i aksiološku kategoriju; znanju je moguće pristupiti kao vrednosti koja se kroz transfer pojedinačnog i društvenog delovanja upotrebljava u različite svrhe i namere (Vukasović 2018). U kontekstu razmatranja upotrebne vrednosti znanja, značajne implikacije za visoko obrazovanje imaju pristupi prema kojima je “obrazovno tržište” jedan od najvažnijih elemenata nacionalnog inovacionog sistema (Mykhailyshyn, Kondur and Serman 2018). U tom okviru, sagledavanje promena koncepta univerziteta važno je dovesti u vezu s poslednjom značajnom evropskom reformom visokog obrazovanja – Bolonjskim procesom – za koju se u literaturi otvara pitanje da li je reč o novoj filozofiji obrazovanja ili o čistoj računici, bez filozofije (Bodroški Spariosu 2017). Iako zajedničko obeležje Humboltovog modela univerziteta i Bolonjskog procesa predstavlja to da je u oba slučaja reč o evropskim inicijativama, može se govoriti o konceptualnim razlikama između Humboltove konceptualizacije obrazovanja, to jest klasičnog modela univerzitetskog obrazovanja, i Bolonjskog diskursa. Dok humboltovski model karakteriše zajednica individualizovanih naučnih istraživača, u okviru Bolonjskog modela ističe se društvena i naučna pragmatičnost (Halilović 2015).

Naime, u istraživanjima istorije razvoja univerziteta autori (Bodroški Spariosu 2017; Bosanac 2021; Wissema 2009) se neretko pozivaju na Humboltov model kao na drugu značajnu fazu razvoja između srednjovekovnog i savremenog univerziteta. Humboltov se model univerziteta u literaturi (Etzkowitz 2001) označava i kao prva akademska revolucija, koja pored nastavne pretpostavlja i istraživačku funkciju univerziteta. U okviru sagledavanja različitih funkcija visokog obrazovanja važno je reći da su od samog nastanka univerziteta njegovom razvoju značajan doprinos dale ideje pojedinih filozofa. Kant, Šeling, Fihte, Šlajermaher... uticali su na uobličjenje tzv. nove “ideje univerziteta”. Tu se posebno ističe doprinos kantovskog prosvetiteljstva i Humboltovog neohumanizma koji su otvorili novu epohu u istoriji univerziteta (Lungulov 2022). Nastava i profesionalna obuka su, kao bazične obrazovne misije na srednjovekovnim i ranomodernim univerzitetima, proširene s naučnim istraživanjem. Posledično, pretpostavke da se znanje može stvoriti, da su naučna otkrića cilj akademskog delovanja ostvarile su uticaj, najpre na evropske, a potom i na američke visokoškolske institucije.

U savremeno doba razmatranja funkcija visokog obrazovanja jesu značajna, budući da univerziteti proširuju svoje djelovanje tzv. trećom misijom koju pojedini

autori nazivaju i drugom akademskom revolucijom (Etzkowitz 2001; Rodrigues 2011; Zheng 2010). Važno je napomenuti da u okviru proučavanja uticaja neoliberalizma na visoko obrazovanje različiti autori (Bodroški Spariosu 2017; Jurčević 2019; Wissema 2009) koriste različite termine – tradicionalni model univerziteta, klasični model univerziteta, Humboltov model, humanistička ideja univerziteta – kako bi, između ostalog, označili tradicionalne svrhe visokog obrazovanja od kojih se univerziteti sve više udaljavaju. Iako se ti termini ne mogu koristiti kao sinonimi, oni sadrže mnoge sličnosti i u širem smislu sadržajno predstavljaju ozbiljnu protivtežu neoliberalnom modelu univerziteta. Reč je o tome da pod uticajem tržišnog modela obrazovne institucije danas sve više deluju kao “proizvođači” usluga koje dobijaju oblik robe (Pejanović 2019), dok se pedagoški proces koji predstavlja javno i nematerijalno dobro transformiše u „vidljiv, merljiv i instrumentalizovan proces” (Bodroški Spariosu 2015: 418). Otuda, pojedini autori (Dimić 2013) skreću pažnju na to kako je ideja univerziteta preoblikovana u svojevrsnu ideologiju.

U savremenim okolnostima, koje, između ostalog, karakterišu povećani zahtevi za kvantifikacijom, visoko obrazovanje zasniva se sve više na principima ekonomske isplativosti i efikasnosti, i sve više se udaljava od svojih humanističkih osnova. U tom okviru, cilj ovog rada odnosi se na sagledavanje promena koncepta univerziteta, koje se prate od klasičnih (prosvetiteljskih) ideala prema sve većim uticajima ekonomije i zahtevima za razvojem inovacija i preduzetništva. U prvom delu rada ispituju se filozofski aspekti nove “ideje univerziteta”. U drugom delu rada analizira se model visokog obrazovanja koji je primarno utemeljen na ekonomskim kriterijumima s naglašenom ulogom razvoja preduzetništva i inovacija. U trećem delu rada sagledava se razvoj i aktuelizovanje treće misije univerziteta, s posebnim osvrtom na analizu aktuelnih promena i zahteva koje društveno okruženje postavlja pred visokoškolske ustanove u cilju rešavanja društvenih izazova.

2. TRADICIONALNI MODEL UNIVERZITETA I NJEGOVA FILOZOFIJA OBRAZOVANJA

Univerzitet je od svog nastanka u srednjem veku opstao do danas kao temeljna institucija visokog obrazovanja. Lungulov (2022) navodi da se, kao posebna vrsta obrazovnih ustanova i karakteristična forma društvene organizacije, univerziteti prvo pojavljuju na tri ključna mesta u srednjovekovnoj Evropi, i to u Bolonji (1088), Parizu (1150) i Oksfordu (1192). Analize istorije razvoja univerziteta su važne, budući da su mnoge ideje savremenog univerziteta povezane s tradicijom jedne od najstarijih i

najvažnijih institucija evropske istorije (Weber prema Ricken 2007). Istovremeno u literaturi se (Ćulum i Ledić 2010) ističe da specifična uloga koju univerziteti imaju u društvu, upućuje na njihovo kontinuirano prilagođavanje potrebama i zahtevima društva, kao i borbu za uspostavljanje ravnoteže između društvenih zahteva, s jedne, i vlastite percepcije uloge za dalji napredak i razvoj društva, s druge strane.

Od nastanka prvih univerziteta uočavaju se dve osnovne forme univerzitetske organizacije. S jedne strane, razvijen je Bolonjski model univerziteta s upravljačkom strukturom kojom su dominirali studenti, dok je, s druge strane, Pariški model univerziteta podrazumevao upravljačku strukturu u kojoj su dominantnu ulogu imali nastavnici (Bodroški Spariosu 2017). Zajedničko obeležje koje povezuje obe forme univerzitetske organizacije u srednjem veku jeste primat koji se davao nastavnicima i studentima kao konstitutivnim članovima akademske zajednice. Tako, na primer, akademska mobilnost, čiji se značaj podvlači u Bolonjskom procesu, nije nova za univerzitetski život. U srednjem veku, međutim, takvu spontanu mobilnost vlasti su više obeshrabrivale nego podsticale (Bodroški Spariosu 2015). Reč je o tome da je u srednjem veku studentska mobilnost označavala sredstvo ucene. S obzirom na to da u srednjem veku namenski prostori za predavanja nisu postojali, nastava se održavala u crkvama ili na privatnim posedima, što je dalje omogućavalo lako preseljenje u druge gradove koji su bili jeftiniji i gostoljubiviji (Zagorac 2017).

Pojedini autori (Despot 1991) navode Kanta kao filozofa kroz čija dela je poslednji put progovarala "ideja univerziteta". Za sagledavanje ideje univerziteta važna je Kantova podela fakulteta na tri viša (teološki, pravni i medicinski) i jedan niži fakultet (filozofski). Posmatrano iz perspektive savremenih tendencija u visokom obrazovanju značajno je Kantovo zapažanje koje se odnosi na to da za podelu fakulteta i njihovo imenovanje na više i niže nisu pitani naučnici; primaran je bio interes vladajućih struktura. Iz tog razloga su se sadržaji poučavanja na višim fakultetima stavljali u nadležnosti vlasti, dok su sadržaji poučavanja na nižim fakultetima bili prepušteni "vlastitome umu učenog naroda" (Kant 1991: 34). Otuda, značajnu karakteristiku filozofskog fakulteta, kao nižeg, predstavlja upravo mogućnost traganja za istinom. Uz Kanta, prosvetitelj koji se najčešće navodi kao predstavnik moderne ideje univerziteta je Vilhelm fon Humbolt. Značajan aspekt njegove filozofije obrazovanja odnosi se primarno na *Bildung* koji je tek s Humboltom integrisan u obrazovne programe i dobio institucionalnu stabilnost (Östling 2020). Zagorac (2017) ističe kako Humboltov projekat nije imao nameru da imitira antičke ideale, već da suštinski transformiše srednjovekovni model univerzitetskog obrazovanja koji mu je prethodio.

Uz nastavu, istraživanje postaje sastavni deo Humboltovog modela univerzitetskog obrazovanja, što je uslovalo i promenu forme odnosa između nastavnika i studenata. Reč je o tome da nastavnici nisu isključivo delovali u službi studenata, niti su studenti bili u službi nastavnika, već su i jedni i drugi delovali u službi nauke (Bodroški Spariosu 2017; Zagorac 2017). Upravo iz orijentacije na razvoj nauke, odnosno na obrazovanje kroz naučno istraživanje proizlazile su i ostale funkcije i odgovornosti akademske zajednice: razvoj ličnosti svih članova akademske zajednice, obrazovanje za složene profesije i kritički odnos prema društvu (Bodroški Spariosu 2015). Nauka se, prema Humboltovom modelu visokog obrazovanja, ne posmatra samo kao proces sakupljanja činjenica, već se razume kao proces realizacije duhovne sfere pojedinca; naučno istraživanje je duboko individualno transformativno, a snaga i raznovrsnost duhovnih moći pojedinca predstavljaju bogatstvo koje svaka država treba da ceni (Zagorac 2017).

U celini posmatrano, filozofija visokog obrazovanja zasnovana na humanističkim temeljima ukazuje na autonomno delovanje i zajedničku odgovornost pripadnika akademske zajednice. U filozofskim se osnovama moderne ideje univerziteta koncept *Bildung* promovira kao alternativa srednjovekovnom modelu obrazovanja za zanimanje (Zagorac 2017). Razvoj ličnosti kroz obrazovanje (*Bildung*) određuje se kao suštinski individualistički, samomotivisani i neutilitaran proces; taj koncept pretpostavlja razvoj unutrašnjeg ja posredstvom kulturnog i obrazovnog okruženja, i za realizaciju zahteva situacije bogate raznolikošću (Cowan prema: Pritchard 2004: 510). U skladu s takvom konceptualizacijom obrazovanja, učenje se ne posmatra samo kao sredstvo za osposobljavanje pojedinca u praktičnim aspektima života, već učenje postaje i sastavni deo procesa sazrevanja osobe kao ljudskog bića na opštem nivou i zasebne individue na pojedinačnom nivou (Bodroški Spariosu 2017; Zagorac 2017). Otuda se u literaturi (Jurčević 2019) konceptualizuju tri ključne dimenzije humanističke ideje univerziteta – samopozicioniranje, interakcija i transformacija – koje se i određuju kao središnji zadaci visokog obrazovanja usmerenog na razvoj samopotvrđujuće slobodne ličnosti.

3. UTICAJ EKONOMIJE NA VISOKO OBRAZOVANJE: ZAHTEVI ZA RAZVOJEM INOVACIJA I PREDUZETNIŠTVA

Nakon Bolonjske reforme u kasnom 20. veku, sve značajniji postaje širi društveno-ekonomski kontekst u kojem deluju visokoškolske ustanove, a time i razumevanje mnogih izazova koje taj kontekst postavlja pred njih. U tom okviru, u literaturi se

navodi da “novu filozofiju visokog obrazovanja” predstavlja razvoj inovacija i preduzetništva (Pejanović 2019). Spoljašnji akteri ostvaruju sve veći uticaj na visoko obrazovanje i u takvom okruženju menja se poimanje univerziteta koji postaje važan segment tehnološkog progressa i ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Znanje i obrazovanje postaju ključni pokretači društvenog razvoja, pa se u literaturi (Mykhailyshyn, Kondur and Serman 2018) naglašava da pomak od industrijskog ka društvu znanja aktuelizuje pitanje razvoja inovacija u oblasti obrazovanja.

Pri tome, teorijski okvir nove konceptualizacije obrazovanja koja se udaljava od humanističke tradicije uključuje poziciju neoliberalizma, koja sadrži značajne implikacije za obrazovanje, posebno kada je reč o visokom obrazovanju. U literaturi se (Van der Walt 2017) na osnovu pregleda istraživanja o promenama u visokom obrazovanju izdvajaju sledeće manifestacije neoliberalnog pristupa u visokom obrazovanju: institucije visokog obrazovanja posmatraju se kao preduzeća ili čak poslovne korporacije koje nude znanje upakovano u vidu nastavnih programa; usvajanje poslovnih modela upravljanja; povećani zahtevi za javnom odgovornošću, što, kroz procese eksterne evaluacije, utiče na smanjivanje institucionalne autonomije; internacionalizacija; obrazovanje se posmatra kroz prizmu isplativosti rezultata i tržišnih načela; konzumeristički etos – studenti se vide kao potrošači i kupci koji investiraju u vlastitu budućnost; komodifikacija znanja; svrha obrazovanja je da se osigura radna snaga koja je potrebna kapitalističkoj ekonomiji; istraživanja podležu kompeticiji kroz regulativne strukture, što je pojačano rangiranjem institucija visokog obrazovanja prema istraživačkoj izvrsnosti; usvajanje tržišnog načina razmišljanja i preduzetničke kulture. Značajno je napomenuti da sagledavanje visokog obrazovanja isključivo iz ugla analize troškova i koristi obrazovanja može delovati u pravcu podririvanja prosvetiteljskih ideala. Naime, prosvetiteljski filozofi obrazovanje nisu posmatrali iz ugla potrošnje ili investicije, „već kao ljudsku potrebu i ‘prirodno pravo’ koje pripada svim ljudima, prosto zbog toga što su rođeni kao ljudi” (Bodroški Spariosu 2017: 40).

Važno je i to da kraj 20. veka karakteriše napuštanje koncepta binarnog sistema visokog obrazovanja, odnosno napuštanje podele na akademske institucije koje su usmerene na dugoročni razvoj nauke i na stručno usmerene neuniverzitetske institucije visokog obrazovanja koje su fokusirane na potrebe industrije i tržišta. Jedinstveni prostor visokoškolskog obrazovanja kojem se teži u okviru Bolonjske deklaracije predstavlja način formalnog izjednačavanja različitih vrsta institucija visokog obrazovanja u trci za najboljim studentima, profesorima, a najpre finansijama. Reč je o tome da naziv univerzitet može da nosi nezavisni, istraživački

i neprofitni univerzitet, isto kao i komercijalna obrazovna firma koja se bavi specijalizovanom stručnom obukom (Bodroški Spariosu 2015).

Uloge univerziteta, koji u savremenim uslovima doživljava transformaciju iz primarno naučne i obrazovne institucije u instituciju koja doprinosi i društveno-ekonomskom rastu i razvoju, poznate su pod nazivom treća (preduzetnička) misija univerziteta (Pejanović 2019). Naime, u literaturi se (Wissema 2009) ističe da su inovacije iz 18. i 19. veka (parni motor, železnica, telegrafija, električna energija, telefon) razvijene u okrilju delovanja preduzetnika, a ne univerziteta, a Pejanović (2019) naglašava da je period do Prvog svetskog rata obeležen inovacijama koje se dovode u vezu s pojedincima koji su kao tvorci poznatih izuma imali “blesak genijalnosti”. Od tada se, prema istom autoru, pronalaženje preoblikuje u istraživanje, to jest u sistemsku, planiranu i svrsishodnu aktivnost koja se organizuje s visokim stepenom predvidljivosti, kako u pogledu postavljenih ciljeva, tako i u pogledu očekivanih rezultata. Od individualnih inovacija prelazi se, dakle, na sistemski pristup inovacijama, što dovodi do zahteva za razvojem preduzetništva i kreiranjem inovacija u okviru obrazovnih institucija.

Važno je reći da pojedini autori (Mykhailyshyn, Kondur and Serman 2018) ukazuju na distinkciju između sintagmi “inovacije u obrazovanju” i “obrazovne inovacije”. Inovacije u obrazovanju predstavljaju širi pojam i uključuju obrazovne, naučne i tehnološke, infrastrukturne, ekonomske, društvene, administrativne i druge inovacije, dok se obrazovne inovacije shvataju kao postupak ili način obrazovnog delovanja koji se bitno razlikuje od ustaljene prakse obrazovanja, primenjujući se u cilju povećanja stepena efikasnosti u konkurentskom okruženju. Ove potonje inovacije uključuju pedagoške, naučne i metodološke inovacije, kao i obrazovne i tehnološke inovacije. Istovremeno, one predstavljaju suštinu inovacija u obrazovanju. U tom smislu, glavni faktori inovacija u internom okruženju univerziteta jesu: obrazovne inovacije – sadržaji kurikuluma, nove nastavne tehnologije, profesionalizam nastavnog osoblja; administrativne inovacije – sistem menadžmenta; ideološke inovacije – uvođenje promena u cilju praćenja trendova i postojanje mehanizma interakcije između univerziteta i tržišta rada. Tako se osnovne komponente inovativnog razvoja institucija visokog obrazovanja odnose na razvoj naučnog i istraživačkog rada, tehnički i tehnološki razvoj, organizacioni razvoj, ekonomski razvoj, razvoj internacionalne saradnje, društveni razvoj, razvoj osoblja, kao i razvoj obrazovnog procesa. Transfer tehnologija, bliska saradnja s poslovnim sektorom, implementacija rezultata istraživanja u proizvodnju i delovanje u društvu navode se kao preduslovi inovativnog visokog obrazovanja (Mykhailyshyn, Kondur and Serman 2018).

Pojedini autori (Gibb prema Ollila and Williams-Middleton 2011) ističu značaj preduzetničkog pristupa u visokom obrazovanju, tvrdeći da je taj pristup esencijalan za povezivanje konceptualnog znanja s nizom preduzetničkih aktivnosti. Veruje se da je preduzetnički pristup pogodan jer kreira: okruženje učenja koje osigurava “vlasništvo” nad procesom učenja, kontrolu, autonomiju; holističko upravljanje i multidisciplinarni pristup nastavi zasnovan na projektima i širok spektar nastavnih aktivnosti, kao što su konvencionalna predavanja, seminari, radionice, fokus grupe, vršnjačko poučavanje i slično. S druge strane se u literaturi (Bodroški Spariosu 2015; Jurčević 2019) ukazuje na značaj preispitivanja svih aspekata ekonomske instrumentalizacije univerzitetskog obrazovanja jer univerziteti počinju više da liče na uslužna preduzeća nego na obrazovne institucije.

U tom se okviru i afirmiše obrazovanje za preduzetništvo koje ima emancipatorski karakter (Luketić 2016). Takvo obrazovanje nije utemeljeno na spoljašnjim ciljevima služeći neoliberalnim interpretacijama, već je zasnovano na liberalnom i humanističkom pristupu u okviru kojeg se prednost daje unutrašnjim ciljevima obrazovanja. U literaturi se ukazuje i na značaj uspostavljanja dijaloga između preduzetništva i pedagogije (Hägg and Peltonen 2014), i razumevanja ne samo pitanja “znati šta” i “znati kako”, već i “znati zašto” jer je reč o znanju koje podstiče lični angažman i legitimiše delovanje (Williams-Middleton and Donnellon 2014). Ukoliko se preduzetničkom obrazovanju pristupi “odozdo prema vrhu”, tada se polazi primarno od pitanja filozofije obrazovanja za preduzetništvo (ontološka, epistemološka i aksiološka pitanja), a zatim se prelazi na pitanja obrazovne svesnosti, preduzetničke pedagogije, zadataka preduzetničkog obrazovanja i konačno na sadržaje, metode i okruženje učenja (Hägg and Peltonen 2014). U cilju integrisanja univerzitetskog preduzetništva i preduzetničkog obrazovanja, pojedini autori (Ollila and Williams-Middleton 2011) predlažu pristup u okviru kojeg se dopušta spoj konvencionalnog akademskog obrazovanja usmerenog na probleme i komercijalno motivisanog obrazovanja fokusiranog na rešenja. Dok koncept usmeren na probleme pretpostavlja refleksiju, analizu i razumevanje, koncept usmeren na rešenja promovise traganje za prilikama, preuzimanje inicijative i rizika i fleksibilno reagovanje na izazove. Očigledno je da postoje dodirne tačke koncepta usmerenog na probleme s filozofijom visokog obrazovanja utemeljenom na humanističkim osnovama, kao i s freireanskim pristupom obrazovanju zasnovanom na postavljanju i analiziranju problema. S druge strane, postoji povezanost između koncepta usmerenog na rešenja i modela visokog obrazovanja primarno utemeljenog na ekonomskim kriterijumima koji je nastao kao posledica razvoja ekonomije zasnovane na znanju. U tom okviru,

najveći izazov za visokoškolsko obrazovanje u savremenom kontekstu jeste pronalaženje balansa između koncepta usmerenog na probleme i koncepta usmerenog na rešenja, kako koncept usmeren na rešenja ne bi potisnuo u drugi plan koncept usmeren na probleme. Otuda se pojedini autori zalažu za hibridni model (Kromudas 2017) u okviru kojeg se jednako priznaju i instrumentalne i humanističke vrednosti.

4. RAZVOJ TREĆE MISIJE UNIVERZITETA

Iako ne postoji opšteprihvaćena definicija treće misije univerziteta, u literaturi je često pozivanje na određenje u okviru kojeg se ističe da se ta misija shvata kao odnos između visokog obrazovanja i društva izvan prve (nastava) i druge misije (istraživanje), te kao nova dvostruka uloga univerziteta kao nosioca pozitivnih promena, koji doprinosi društvenom razvoju, i preduzetnika, koji doprinosi ekonomskom razvoju (Ćulum i Ledić 2011). Drugačije rečeno, pravac treće misije razvoja univerziteta pretpostavlja njegovu društvenu odgovornost koja pred univerzitet postavlja zahtev da se aktivno uključi u socijalni i ekonomski razvoj društva. Spasojević, Kleut i Branković (2012) ističu kako se uz pojam treće misije univerziteta koriste i njegovi nešto konkretniji sinonimi: civilna misija, javna služba, društvena odgovornost. Ćulum i Ledić (2011), pri tome, ukazuju na postojanje sukoba između dve dominantne paradigme koje proizlaze iz dve uloge treće misije; s jedne strane, reč je o doprinosu univerziteta ekonomiji, dok je, s druge strane, reč o doprinosu univerziteta razvoju civilnog društva i demokratije.

U praksi je, međutim, više naglašena ekonomska dimenzija javnog delovanja univerziteta. Upravo iz tog razloga pojedini autori (Pejanović 2019) treću misiju univerziteta dovode u vezu s razvojem preduzetničkog univerziteta. Usled dvoznačnog određenja treće misije, pojedini autori (Fernández, Fernández-López, Rey-Ares and Bobillo 2018) ukazuju na podelu prema kojoj se transfer znanja razmatra kao treća misija, dok se društvena odgovornost vezuje za četvrtu misiju. Treća i četvrta misija univerziteta uključuju se u postojeće misije – nastavu i istraživanje – koje se ne mogu razumeti bez transveralnog aspekta koji pretpostavlja vezu s ekonomskim i društvenim okruženjem. U cilju sveobuhvatnijeg pristupa trećoj misiji univerziteta i prevazilaženja njenog sagledavanja isključivo u kontekstu ostvarivanja kratkotrajnih utilitarnih težnji, u literaturi se ističe i da aktuelna akademska rasprava ukazuje na četiri pristupa u razumevanju treće misije univerziteta:

- 1) treća misija kao doprinos univerziteta ekonomskom razvoju;
- 2) treća misija kao doprinos univerziteta razvoju civilnog društva i demokratije;
- 3) treća misija kao integrativni koncept međusektorske saradnje u doprinosu razvoja (lokalne) zajednice;
- 4) treća misija kao temelj akademske profesije i odgovornost univerzitetskih nastavnika u razvoju univerziteta i lokalne zajednice (Ćulum i Ledić 2011).

Ukoliko se treća misija sagledava na ovaj način, tada je jasno da doprinos ekonomskom razvoju predstavlja samo jednu njenu dimenziju.

Pojedini autori (Berghaeuser and Hoelscher 2020) ukazuju pak na tri dimenzije treće misije univerziteta: transfer znanja i tehnologije, društveni angažman i celoživotno učenje. U tom je okviru značajno napomenuti da su dalekosežne ekonomske i socijalne transformacije krajem 20. veka, kao i borba protiv nezaposlenosti i pozivanje na kompetentnost kako bi se ona redukovala, doveli do toga da je koncept celoživotnog učenja došao na sam vrh liste prioriteta političkog odlučivanja (Eurydice 2000). Pri tome se u literaturi (Spasenović 2019) konstatuje da je u proteklom periodu, pod uticajem globalizacije i delovanja međunarodnih aktera, primetan snažan uticaj globalnih tokova u obrazovanju na kreiranje nacionalnih obrazovnih politika. Time je akcenat na efektivnosti, efikasnosti, razvoju kompetencija za tržište rada, bar u izvesnoj meri, potisnuo u drugi plan vrednosti humanističke orijentacije u obrazovanju.

Uopšte uzev, kada je reč o funkcijama visokog obrazovanja, danas postoji potreba za uspostavljanjem balansa između tradicionalnih (nastava i istraživanje) u odnosu treću misiju univerziteta. Posmatrano iz pedagoške perspektive, posebno je značajno ukazati na potrebu očuvanja i negovanja humanističke dimenzije obrazovanja. Drugačije rečeno, neophodno je uvažavanje činjenice da spoljašnji ciljevi, koji obuhvataju promene u ekonomskoj, sociokulturnoj i prirodnoj okolini obrazovanja do kojih bi trebalo doći promenjenim delovanjem obrazovanih ljudi, mogu da budu ostvareni samo ukoliko su ostvareni unutrašnji ciljevi obrazovanja koji mogu doprineti i ličnom razvoju pojedinaca (Pastuović 2012). Iako savremeno doba zahteva povezivanje sveta obrazovanja i tržišta, važno je prevazići isključivo postavljanje obrazovanja u funkciju ispunjavanja utilitarnih i tržišnih težnji. Proces marketizacije univerziteta (Barnett 2011) aktuelizuje tako pitanje treće misije univerziteta. Dok se s jedne strane ukazuje na ponovo rađanje "ideje univerziteta" u smislu egzistiranja univerziteta mudrosti, javnog univerziteta, otvorenog univerziteta, civilnog, kreativnog i ekološkog univerziteta (Peters and Barnett 2018), s druge strane akcenat

se nalazi na preduzetničkom, digitalnom univerzitetu i univerzitetu izvrsnosti (Barnett 2017; Peters and Barnett 2018). U tom se okviru slično pristupa i trećoj misiji univerziteta, gde mnoge kritike njene isključive usmerenosti na ekonomski pristup (Bodroški Spariosu 2015; Bosanac 2021; Čulum i Ledić 2011; Liessmann 2008) rezultiraju i inicijativama za razvojem njene civilne dimenzije.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kao društveni (pod)sistem, obrazovanje je oduvek bilo povezano s društvenim promenama. Dok, s jedne strane, društveni kontekst utiče na obrazovanje, s druge strane, obrazovanje doprinosi različitim dimenzijama društvenog razvoja (Pastuović 2012). U tom okviru je i potrebno razmatrati društvena očekivanja u pogledu uloge visokog obrazovanja. Pri tome se u literaturi naglašava da se visokoškolske ustanove (posebno univerziteti) opiru brzim i kratkoročnim promenama, budući da takve promene ne odgovaraju suštini univerziteta (Savićević 2009). Otuda se i javlja zahtev da promene univerziteta budu naučno zasnovane i opravdane. Naime, iako tržište danas ostvaruje veliki uticaj na visoko obrazovanje, ono ne bi trebalo da predstavlja njegovu dominantnu orijentaciju. Dominacija tržišnog diskursa u visokom obrazovanju pretpostavlja njegovo usmeravanje na kratkotrajne zadatke, dok bi dugoročne orijentacije u smislu celovitog razvoja pojedinca izgubile na značaju. Upravo je zato ispred utilitarnih težnji i podređenosti tržištu značajno promovisanje veze između visokog obrazovanja i razvoja celovite ličnosti. U tom se okviru u literaturi (Bodroški Spariosu 2015; Bodroški Spariosu 2017; Halilović 2015) predočavaju razlike između humboltovog modela univerziteta i univerzitetskog obrazovanja u kontekstu Bolonjskog procesa, odnosno ukazuje na to da umanjivanje humanističkih aspekata današnjeg univerziteta i otvorenost kompromisima pod uticajem konzumerizma i tržišne ideologije direktno narušavaju Humboltovu "ideju univerziteta" (Zagorac 2017).

Pitanje odnosa visokog obrazovanja i društvenog razvoja zauzima ključno mesto i u okviru proučavanja treće misije univerziteta. Zahtev za proširenjem funkcija savremenog univerziteta svakako ne sme da doprinese podrivanju akademskih standarda. Otuda je danas najveći izazov u pronalaženju balansa između očuvanja institucionalne autonomije univerziteta, nezavisne društvene kritike i akademskih sloboda profesora i studenata, s jedne strane, i postizanja njegove povezanosti sa svetom rada i društvom u celini, čime univerzitet postaje relevantan faktor društveno-ekonomskog razvoja. Dakle, bitno je uspostavljanje adekvatnog spoja koncepta

usmerenog na probleme i koncepta fokusiranog na rešenja, kako visoko obrazovanje ne bi postalo isključivo instrument ekonomskog razvoja potiskujući u drugi plan ulogu obezbeđivanja konteksta za ljudski razvoj. Otuda bi rasprave o daljem smeru razvoja visokog obrazovanja trebalo usmeriti na propitivanje mogućnosti podsticanja humanističkih vrednosti, kako bi institucije visokoškolskog obrazovanja delovale kao generator sveukupnog društvenog razvoja.

LITERATURA

1. Barnett, Ronald (2011), "The marketised university: Defending the indefensible", in: Mike Molesworth, Richard Scullion, and Elisabeth Nixon (Eds.), *The marketisation of higher education and the student as consumer*, Routledge, London - New York, 39-51.
2. Barnett, Ronald (2017), "Constructing the university: Towards a social philosophy of higher education", *Educational Philosophy and Theory*, 49(1), 78-88.
3. Berghaeuser, Hendrik, Michael Hoelscher (2020), "Reinventing the third mission of higher education in Germany: Political frameworks and universities' reactions", *Tertiary Education and Management*, 26(1), 57-76.
4. Bodroški Spariosu, Biljana (2015), "Univerzitetsko obrazovanje – od Humboltovog modela do Bolonjskog procesa", *Nastava i vaspitanje*, 64(3), 407-420.
5. Bodroški Spariosu, Biljana (2017), *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd
6. Bosanac, Maja (2021), *Perspektive razvoja i institucionalizacije treće misije univerziteta*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad
7. Ćulum, Bojana, Jasminka Ledić (2010), *Civilna misija sveučilišta: Element u trgovima*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
8. Ćulum, Bojana, Jasminka Ledić (2011), *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
9. Despot, Branko (1991), "Predgovor - Univerzitet kao znanstvena ustanova ili čovjek kao znanstveno robovanje", u: Goran Gretić, Zvonko Posavec (ur.), *Ideja univerziteta*, Globus, Zagreb, 7-17.

10. Dimić, Zoran (2013), *Rađanje ideje univerziteta*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
11. Etzkowitz, Henry (2001), "The second academic revolution and the rise of entrepreneurial science", *IEEE Technology and Society Magazine*, 20(2), 18-29.
12. Eurydice (2000), *Lifelong learning: The contribution of education systems in the member states of the European Union*, Eurydice, Brussels
13. Fernández, Loreto, Sara Fernández-López, Lucia Rey-Ares, Maria Bobillo (2018), "Innovation in the first mission of universities", *Journal of Innovation Management*, 6(4), 32-48.
14. Hägg, Ovi, Katariina Peltonen (2014), "Towards a conceptual understanding of entrepreneurial pedagogy", https://www.outihagg.fi/wp-content/uploads/2018/04/Hagg_Peltonen_2014_Towards.pdf, last accessed 20. 02. 2022.
15. Halilović, Enver (2015), "Izazovi visokog obrazovanja u BiH", *Pregled - časopis za društvena pitanja*, 56(1), 11-22.
16. Jurčević, Ružica (2019), *Suvremeno sveučilište između humanističkih ideala i tržišnih interesa*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
17. Kant, Imanuel (1991), "Spor fakulteta", u: Goran Gretić, Zvonko Posvec (ur.), *Ideja univerziteta*, 19-123, Globus, Zagreb
18. Kromydas, Theocharis (2017), "Rethinking higher education and its relationship with social inequalities: Past knowledge, present state and future potential", *Palgrave communications*, 3(1), 1-12.
19. Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja*, Jesenski i Turk, Zagreb
20. Luketić, Daliborka (2016), "Education for entrepreneurship at the crossroads of neoliberal and emancipatory pedagogy", *Croatian Journal of Education*, 18(2), 543-581.
21. Lungulov, Biljana (2022), *Univerzitet u Evropi: Institucionalni razvoj, obrazovne politike i društvene promene*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad
22. Mykhailyshyn, Halyna, Oksana Kondur, Lesia Serman (2018), "Innovation of education and educational innovations in conditions of modern higher education institution", *JPNU Scientific Journal*, 5(1), 9-16.
23. Ollila, Sussane, Karen Williams-Middleton, (2011), "The venture creation approach: integrating entrepreneurial education and incubation at the

- university", *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 13(2), 161-178.
24. Östling, Johan (2020), "Humboldt's University: The history and topicality of a german tradition", in: Lars Engwal (Ed.), *Missions of universities: Past, present, future*, Springer, Cham, 63-80.
 25. Pastuović, Nikola (2012), *Obrazovanje i razvoj: kako obrazovanje razvija ljude i mijenja društvo, a kako društvo djeluje na obrazovanje*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb
 26. Pejanović, Radovan (2019), *Izazovi ekonomskog obrazovanja*, Akademska knjiga, Novi Sad
 27. Peters, Michael, Ronald Barnet (2018), "The very idea of the university", in: Michael Peters, Ronald Barnett (Eds.), *The idea of the university*, Peter Lang, New York, xiii-xxxiii
 28. Pritchard, Rosalind (2004), "Humboldtian values in a changing world: Staff and students in German universities", *Oxford Review of Education*, 30(4), 509-528.
 29. Rodrigues, Carlos (2011), "Universities, the second academic revolution and regional development: A tale (solely) made of 'techvalleys'?", *European Planning Studies*, 19(2), 179-194.
 30. Ricken, Norbert (2007), "The deliberate university: Remarks on the 'Idea of the University' from a perspective of knowledge", *Studies in Philosophy and Education*, 26(5), 481-498.
 31. Savićević, Dušan (2009), "Bitne funkcije visokog obrazovanja", *Vaspitanje i obrazovanje*, 2, 13-35.
 32. Spasenović, Vera (2019), *Obrazovna politika globalni i lokalni procesi*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd
 33. Spasojević, Dušan, Jelena Kleut, Jelena Branković (2012), "Društvene promene, Bolonjski proces i treća misija univerziteta u Srbiji", *Teme*, 36(3), 1157-1172.
 34. Van der Walt, Johan (2017), "Some recent responses to neoliberalism and its views on education", *HTS: Theological Studies*, 73(3), 1-8.
 35. Vukasović, Daliborka (2018), "Filozofija obrazovanja i kritička pedagogija u odnosu na subjekt saznanja u postmoderni", u: Kuburić Zorica, Ana Zotova, Goran Rujević (ur.), *Savremeni pristup filozofskim temama*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 185-197.

36. Williams-Middleton, Karen, Anne Donnellon (2014), "Personalizing entrepreneurial learning: A pedagogy for facilitating the know why", *Entrepreneurship Research Journal*, 4(2), 167-204.
37. Wissema, Johan (2009), *Towards the third generation university: Managing the university in transition*, Edward Elgar, UK
38. Zagorac, Ivana (2017), "Ideja sveučilišta i uloga filozofije", *Diacovensia: Theological Adverbs*, 25(4), 531-547.
39. Zheng, Peijun (2010), "The 'second academic revolution': Interpretations of academic entrepreneurship", *Canadian Journal of Higher Education*, 40(2), 35-50.

CHANGE OF THE CONCEPT OF THE UNIVERSITY: FROM ENLIGHTENMENT IDEALS TO THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP

While the university of today, as a significant institution whose appearance is associated with the Middle Ages, can be considered in the context of the emergence of classical university education, the modern age is facing this institution with new requirements and expectations. This paper aims to consider the changes in the concept of the university, which are accompanied by classical ideals (enlightenment) to all the major influences of the economy and the requirements for the development of innovation and entrepreneurship. The paper aims to concretize the following tasks: to analyze the classical model of the university and its philosophy of education, to analyze the model of higher education that is primarily based on economic criteria, and to consider the need for actualization and development of the third mission. It is concluded that in modern circumstances, the university is facing the challenge of finding a balance between preserving institutional autonomy, independent social criticism, and academic freedom of professors and students, on the one hand, and connecting with the world of work to become a relevant factor in economic development. Within this framework, discussions on the further direction of the development of higher education should be directed on examining the possibilities for the encouragement of humanistic values, for higher education institutions act as a generator of overall social development.

Keywords: civic dimension; entrepreneurship; higher education; philosophy of education; the third mission of the university

Adrese autorica
Authors' address

Maja Bosanac
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
maja.bosanac@ff.uns.ac.rs

Jovana Milutinović
Univerzitet u Novom Sad
Filozofski fakultet
jovanajm@ff.uns.ac.rs